

Szalma József¹

A természetjogról

I.

A természet- és a természetes jogról (fogalom-meghatározás)

A természetes jog, természetjog (Nurrecht)² a méltányosság, igazságosság elvét követi. A méltányosságra való törekvés közös nevezője a különböző korszakokban létre jövő, természetjogi doktrínáknak. A természetjog normatív tartalmának kialakulása, hosszú jogfejlődés eredményeképpen változott. A méltányosság, adott kor jogfelfogása szerint, értékítéleti alapon nyert normatív megfogalmazást. Ugyanakkor a természetjogi doktrínák gyakorta keresték a természetes jog állandó, változatlan, általános érvényű jelentéstartalmát.

A természetes jog fogalma ahhoz a római jogi jogfelfogáshoz is kötődik, mely szerint a szerződés csakis *formális* lehet (*forma dat esse rei*). A nem formális, szóbeli szerződés csupán *nudum pactum*, jogi, azaz bírósági uton nem érvényesíthető. A középkori kánonjog, később pedig az *ésszerűségi jogi doktrína* (Vernunftrecht, XVI–XVII. század) hatására, a formátlan, azaz szóbeli szerződéseket is érvényeseknek tekintették.³

A természetes jog fogalma abból a rendi társadalomban, majd a polgári korszakban kialakult és továbbfejlesztett álláspontból származik, amely a jogot, vagy annak rendszerét, annak

¹ a Vajdasági Magyar Tudományos Társaság elnöke, az Újvidéki Egyetem JK Polgári Jogi Tanszékének nyugalmazott egyetemi tanára, a Károli Gáspár Református Egyetem ÁJK Polgári Jogi és Római Jogi Tanszékének egyetemi tanára, a Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia rendes tagja, a Magyar Tudományos Akadémia doktora

² Ld. pl. *Földi* András, *Hamza* Gábor, *A római jog története és intézményei*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2010, 387, 394, 454, 456, 465, 881, 1341, 1815, 1875, 1882. sz. széljegyzeteket (természetjogászok, *ius naturale*). Habár a természetjog tulajdonképpen a késői rendi jogban, továbbá a történeti jogi iskolában fogant, mely elsősorban a XVIII-XIX. században jut kifejezésre, tulajdonképpen az európai országok nemzeti doktrínájában újra és újra, új jogfilozófiai alapokon és módosult jelentéstartalommal érvényesült. Ld. pl. *Landsberg* Ernst, *Zur ewigen Wiederkehr des Naturrechts*, ARWP- Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie, 18 (1924-25) sz., 347 (367) old.; *ibid*, *Geschichte der deutschen Rechtswissenschaft*, III/2, 1910, 1.o.; *Theodor Viehweg*, *Einige Bemerkungen zu Gustav Hugos Rechtsphilosophie*, in FS Engisch, 1969, 80. old.; *Jürgen Blühdorn*, *Naturrechtskritik und Philosophie des positiven Rechts, zur Begründung der Jurisprudenz als positiver Fachwissenschaft durch Gustav Hugo*, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 41, 1973, 2; *Klaus – Christian Könke*, *Die Entstehung und Aufstieg des Neukantismus*, 1986; *Herbert Schnädelbach*, *Philosophie in Deutschland 1831-1933*, 5. kiadás, 1994, 198. old.; *Anette Brockmöller*, *Die Entstehung der Rechtstheorie im 19. Jahrhundert in Deutschland*, 1997., 47. old.; *Hans-Peter Haferkamp*, *Gustav Hugo zum 250. Geburtstag*, *Zeitschrift für Europäisches Privatrecht (ZeuP)* Nr. 1/2015, 105-127; *Gustav Hugo*, *Lehrbuch des Naturrechts als eine Philosophie des positiven Rechts, besonders des Privatrechts*, 4. kiadás, Berlin, 1819, XII; *ibid*, *Selbstanzeige Naturrecht*, I. kiadás, in: *Beyträge zur civilistischen Bücherkenntnis der letzten vierzig Jahre*, I. Berlin, 1828, 376 old.; *Philipp Heck*, *Begriffsbildung und Interessenjurisprudenz*, 1932, 139. old.; *Immanuel Kant*, *Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft*, Riga, 1786, AA 4, 467 old.; *Gustav Hugo*, *Über die Institutionen des heutigen römischen Rechts*, *Civilistisches Magazin I* (1791), 332. old.; *Gustav Hugo*, *Lehrbuch des Naturrechts als eine Philosophie des positiven Recht, besonders Privatrecht*, 2. kiadás, Berlin, 1799, 52. old.; *Gustav Hugo*, *Das römische System passt noch besser zum Privatrechte der Alten als der Neuen*, *Civilistisches Magazin IV* (1815), 227. old.; *Gustav Hugo*, *Lehrbuch des heutigen römischen Rechts*, 2. Versuch, Berlin, 1799, IX; *Gustav Hugo*, *Lehrbuch der Juristischen Encyclopedie*, 4. kiadás, Berlin, 1811, 32. old.; *Friedrich Karl von Savigny*, *System des heutigen römischen Rechts*, I-VIII. kötet, Berlin, 1840-1849. *Gustav Hugo* egyfelől a jogfilozófia és a tételes jog közötti hidat a jogi tapasztalatban, másfelől (a történeti) pozitívizmus határait a jogfilozófia általi kritika lehetőségeiben kereste. (V.ö. *Haferkamp*, H.P., *ZeuP*, 1/2015, op. cit., 112. old.). A *vita idején* (XVIII. sz. második és a XIX. század első fele) Németországban a római jog és doktrína hatályos jog volt, a *Pandecta* elmélettel és rendszerrel összhangban (*Usus modernus Pandectarum*).

³ V. ö.: *Filippo Ranieri*, *Europäisches Obligationsrecht*, 2. Erweiterte Auflage, Springer-New York, 1999, 2003, 12. old.

alapján különbözteti meg, hogy forrása az *emberi értelemből* (humani iuris) vagy az „*isteni meggondolásból*” (divinae iuris) fakad-e.⁴ Voltak tehát olyan elméleti álláspontok, melyek szerint a természetes jogot nem az emberi értelem, hanem az isteni akarat hozta létre. Ennél fogva a természetes jog az emberi jogalkotás „feletti” jog és alkalmazási sorrendtartás tekintetében előnye van az ember alkotta joggal szemben. A természetes jog tehát „szemben áll” a tételes, hatályos joggal, amit az ember alkot. Míg az ember alkotta jog *változó*, addig a természetes jog jellemzője az *állandóság*, változatlanlanság, vagy annak univerzális jellege. A természetjog tartalmát számos ókori, középkori és újkori jogfilozófus kereste, kezdve a görög szofistákkal, Herakleitossszal, Arisztotelesszel, Aquinói Szt. Tamáson, Thomas Hobbeson keresztül Puffendorfig.

A késői középkorban (XVI. sz. első felében) Aquinói Szt. Tamás a *morális filozófia* és teológia útjain kereste a természetjog forrását és nézete szerint a természetjog erkölcsi érték. Így ő azt gondolta, hogy az *uzsora*, melyben az egyik fél vissza élve a másik fél szorult, vagy függő helyzetével saját maga számára, a kihasznált fél kárára, feltűnő előnyt köt ki a visszterhes szerződésben, erkölcstelen. Megfogalmazta a *iustum praetium*, vagy az „igazságos árra” való törekvés követelményét a szerződések megkötése során. Ilyen méltányosságra való törekvést tartalmaz *Iustinianus* (VI. sz.) kodifikációja, mely tiltja a visszterhes szerződésekben a *felén túli sérelmet* (laesio ultra dimidium pars, laesio enormis). Mindkét morális szabály bekerült a modern polgári kodifikációkba (így az új magyar, 2013. évi Ptk-ba is), igaz pontosítás útján és ezáltal a morális szankciók helyett állami szankciót nyertek (uzsora esetében semmisségi, felén túli sérelem esetén megtámadhatósági jogkövetkezményeket). Tehát a morális normák azáltal váltak államilag szankcionálva, hogy bekerültek a polgári jogi kódexek jogintézményei sorába.

A *felvilágosodás* korszakában pedig e fogalom meghatározásával Hugo Grotius, Spinoza, Leibniz, Jean Jacques Rousseau, Immanuel Kant és Fichte foglalkoztak és keresték a természetjog tartalmát és jelentését. A felvilágosodás filozófiai jogfelfogására nézve közös az,

⁴ *Werbőczy* István Tripartitumának (Hármaskönyvének – amit Werbőczy az Országgyűlésnek 1514-ben mutat be, majd Bécsben 1517-ben latin nyelven ad közre) több paragrafusa foglalkozik a természetjog (szóhasználatára szerint természeti jog) meghatározásával, annak forrásával és tartalmi jegyeivel. Tartalmazza először a köz- és magánjogra vonatkozó osztályozást. Eszerint a közjog kiváltképpen a főhatalmat, az országok kormányzatát és a nyilvános érdeket tartja szem előtt (Ld. a Jogról és a jognak a felosztásairól, II. cím 3. paragrafus). A magánjog pedig az a külön jog, mely az egyes emberek érdekeit szabályozz, s ez ismét háromféle, úgymint: természeti jog, nemzetközi jog és polgári jog. A *természeti jog* az összes nemzetek közös joga, mivelhogy az mindenütt a természet ösztönzése következtetésben, nem pedig valamely törvény megállapításából létezik (II. cím 4. paragrafus). A természeti jognak Werbőczy szerint van egy másik jelentése is: Másképpen, a természeti jog alatt értjük azt, ami a mózesi törvényben és az evangéliomban foglaltatik, melynél mindenki köteles úgy viselkedni mással szemben, amint akarja, hogy más viselkedjék ő irányában és *tilos másnak olyat tennie, amit nem akar, hogy más tegyen övele*. (II. cím 5. paragrafus). A természetjog harmadik jelentését Werbőczy a többi jogághoz (természeti jog, nemzetek joga és polgári jog) való viszonyításban láttatja. Szerinte „tudni kell, hogy a természeti jog egyéb jogoktól háromféleképpen különbözik. Először eredetére nézve, mivel a világ teremtésével vette kezdetét. Másodsor méltóságára nézve, mivel a természeti jog minden népeknél egyaránt érvényes, magától Istentől rendeltetett, *állandó és változatlan* marad, míg más jogok, amelyeket valamely nép vagy állam szerzett magának, gyakran változnak(…)” (III. cím). Ld. in: Werbőczy Hármaskönyv, Téka Könyvkiadó, Budapest, 1990, 29- 30., 32-33. old.). Az *igazság* fogalmáról szólva Werbőczy megállapítja, hogy az igazságos kétféle lehet, természeti vagy törvényi, - ugyanis az igazság a dolog természeténél fogva (szabható meg), ami természeti jognak nevezetik, majd pedig az emberek közt megállapított bizonyos szabálynál fogva, amit tételes jognak nevezetik. (I. cím, 3. paragrafus). (Op. cit., 27.-28. old.). Werbőczy szerint az *igazság erkölcsi erénynek érvényesülése*, a jogtudomány ennek a jognak a tudása (V. cím, 1. paragrafus, op. cit. 34. old.). A *polgári jog* fogalmával kapcsolatban Werbőczy megkülönbözteti, kora európai jogfelfogásával összhangban, a *nemzetközi jogot*, ami alatt a *római kódexjogot* érti és a *hazai jogot*. Vagyis a polgári jog alatt kétfélet ért, az egyik az *általános jog*, amely a római polgári törvénykönyvekben foglaltatik, amilyent csak a császár, vagy más főfejedelem alkothat. A másik pedig a *hazai*, mely helyhatósági vagy rendeleti jognak is mondatik, amilyet minden egyes ország, tartomány vagy város alkothat magának (IX. cím, 2. paragrafus, op. cit., 41. old.). Fő vonulatában és áttételesen: „anticipálva” a mai európai és nemzeti jogra vonatkozó szabályrendszert.

hogy a természetjog nem az isteni akaratból, hanem az emberi természetből és emberi értelemről ered (Vernunftgemäss), tehát forrása a józan ész. A természetjog éppen ennél fogva „univerzális”, „abszolút” és általános érvényű.

A probléma a természetjog nem kodifikált elemeinek tartalmi meghatározásában van. Megmutatkozott, hogy valójában a „természetes normák” nem változatlanok, mert adott kor szokásjogi, vagy társadalmi felfogása, azaz értékítélete is módosulhatott arra nézve, mi a „jó” (megengedett) és mi a „rossz” (tilos). Ezért a polgári korszak jogfilozófiája tartózkodott a természetjog alkalmazásától, tartalmának változására és ezáltal bizonytalan voltára tekintettel. E korszak kódexei csupán kivételesen irányozták elő a törvénytelen kívüli normatív, vagy értékítéleti rendszerek alkalmazását. Ilyen pl. a klasszikus (francia, német, osztrák) és az új magyar polgári törvénykönyvekben megtalálható *jóhiszeműség* és *tiszteesség* és a *jóerkölcs* követeleménye, amely általános érvénnyel, vagyis a polgári jogi kapcsolatok összes típusára nézve kötelező. Ilyen továbbá az íratlan kereskedelmi *szokások* és az írott kereskedelmi *szokványok* tiszteletben tartásának igénye. Kialakult továbbá a modern európai nemzeti jogrendszerekben a kódexen kívüli törvényekben szabályozott *tiszteességes verseny* követeleménye. Akár a kódexen, akár a kódexen kívüli törvényekben nem szabályozott morális normarendszerek a modern polgári jogban kivételesen akkor alkalmazhatóak, ha a törvény külön utal rájuk. Ezen felül alkalmazásukra csupán a *törvény prizmáján* keresztül (közrendszabály, közrend elve – l’ordre public) kerülhet sor. Más szóval, más, kódexen és külön törvényen (Sonder- und Nebengesetze) kívüli normatív rendszerek csak akkor nyerhetnek alkalmazást, ha ezek nincsenek ellentétben a közrend elvével, vagyis azokkal az alapvető értékekkel, amelyeken egy társadalom szervezése nyugszik (pl. szabadságjogok, emberi méltóság, tulajdonbiztonság, stb. tiszteletben tartásának követeleménye).

A természetjog modern jogfelfogásához tartozik nemcsak *pacta sunt servanda* (vagyis a szerződés törvény a felek számára), tehát a kontraktuális jog, hanem a *szereződésen kívüli*, azaz *deliktuális felelősség szankciórendszere* is. Ebben a felelősségi rendszerben, a modern polgári törvénykönyvek többsége (pl. német, osztrák Ptk.), a *vagyoni károkozásnál* a károkozást megelőző helyzet, azaz *természetbeni helyreállítását* tartják elsődlegesnek és csupán akkor, amikor ez nem lehetséges, vagy pedig a károsult perbeli rendelkezési jogával élve igényli, másodlagos szankcióként, a pénzbeli kártérítés valósulhat meg. Ezzel szemben, az új magyar Ptk, megfordítva, a pénzbeli térítést tartja elsődlegesnek és nála másodlagos az előző helyzet természetbeni helyreállítása. A *nem vagyoni kártérítés* területén is kifejezésre jut a nem pénzbeli és a pénzbeli *elégítélnyújtás*. Ennek a szankciónak a tényállási eseteit képezik pl. a tévesen szabadságelvonásra marasztaló büntetőbírói ítélet; olyan testi sérelem okozása, mely életképesség-csökkenést eredményez; torzítás miatti lelki szenvedés; közeli hozzátartozó halálának okozása miatti lelki fájdalmak, stb. A nem vagyoni sérelmek, különösképpen a személyiségi jogok megsértése esetén az új magyar Ptk. lehetővé teszi a *sérelemdíj* (a német jogban: Schmerzensgeld) igénylését.⁵ A német jogban a sérelemdíj testi sértés, egészség, szabadság megsértése esetén (is) követelhető. A francia jogban a nem vagyoni kártérítés esetszerűsége túlmenő általános köre alakult ki. Ez nem más, mint a *dommage moral*, vagyis az *erkölcsi kár*. A francia polgári jog elmélete ugyanis követve a Code Civil-t abból indul ki, hogy a polgári jogban a vagyoni sérelmekkel egyenrangú oltalmi célját képezik a morális értékek. Ilyen többek között a szerzői jogbitorlás, amikor is a bitorló a szerzőnek köteles pénzbeli elégítélt nyújtani.⁶ A francia jog szerint az ember nemcsak materiális, hanem morális vagyonnal is rendelkezik és az „erkölcsi vagyon” az anyagi vagyonnal azonos értékű oltalmi célként, azonos szankciókkal ellátott védelem alatt áll.

⁵ Ld. a Ptk, 2:52. paragrafusának (1)-(3) bekezdéseit, in: Ptk, Patrocínium, Budapest, 2015, 30. old.

⁶ Ld. pl. René *Savatier*, *Traité de la responsabilité civile en droit Français, civil, administratif, professionnel, procedural*, tome deuxième, Paris, Pichon, 1951, 99. old. 534. bis p. (Application au droit moral de l’auteur).

Vagyis, megsértésük egyaránt vagyoni jellegű kárfelelősséggel, kártérítéssel, vagy kárpótlással, pénzbeli vagy nem pénzbeli elégtételnyújtással (satisfaction) jár.⁷

A francia jogban (is) *kumulálható* ugyanabból a károkozási tényállásból eredő vagyoni és nem vagyoni (erkölcsi) kár, összhangban azzal, hogy különféle károkról van szó, továbbá azzal, hogy a károsultat teljeskörűen oltalmazni kell, az őt ért vagyoni és nem vagyoni kárt illetően. A *non cumul* elve, vagyis a több károkozási jogcím együttes alkalmazásának, párhuzamos igényérvényesítésének tilalma, csupán a szerződési és deliktuális károkozás kapcsán merült fel. Más szóval, egy károkozás esetén vagy az egyik, vagy a másik felelősségre vonási jogcím (szerződésszegés, vagy polgári jogi deliktum, azon az alapon, hogy a károkozó megsértette az általános károkozási tilalmat) jöhet számításba, mégpedig a károsult választása alapján. Igen komoly megfontolás és hosszantartó tartózkodás után, a Cour de Cassation (francia Legfelsőbb Bíróság) kimondta, hogy a károsultnak választania kell, aközött, hogy a) vagy a szerződésszegés következtében beálló kár térítését (kártérítési érdek), b) vagy a deliktuális alapon igényelje az in integrum restitutió-t (helyreállítást). Ám a kérdés a felelősségi elméletben (J. Savatier) továbbra is nyitva maradt.⁸ Az új magyar Ptk. a non cumul elvét (azaz a párhuzamos igényérvényesítés tilalmát – a német jogban: Anspruchskonkurrenz) fogadta el.⁹

Mint fennebb említést nyert, a mai jog szemszögéből szemlélve, vannak olyan álláspontok, amelyek szerint a természetjog mint törvényen kívüli normarendszer *bírói jogalkalmazási szempontból kifogásolható*, nem fogadható el, mert tartalma bizonytalan, gyakran ellentmondásos, ily módon nem nyújt elegendő támpontot a jogi normáktól elvárt jogbiztonsági követelmény érvényesítéséhez.¹⁰

Az, ami a természetjogi doktrínából egyértelművé vált, mint pl. az élethez való jog, a modern polgári jogi jogalkotás (magán- és közjogi ágainak) szerves részévé vált. Az európai büntetőjogi rendszerek törölték a halálbüntetést. Az életet az állam nem veheti el, mert nem is adja, de a szabadságot büntető jogszabályban előre meghatározott közjogi vétségek, azaz bűncselekmények miatt (súlyos esetekben akár élethossziglan tartóan), igen.

A természetjognak azonban van a mai, kizárólag *magánjogban* elfogadott értelmezése is, mely a természetjog forrását az adott helyzetben megszokott, kialakult és *általánosan elfogadott emberi magatartás értékrendjében* keresi. A hatályos jog is lehet „természetes”, hiszen legtöbbször megfelel az általánosan elfogadott emberi értékrendnek. Ilyen értelemben

⁷ Ld. pl. Jean Carbonnier, Drot civil, tome second: Les biens et les obligations, Presses universitaires de France, Paris, 1959, 584. old. (Le dommage moral). Ld. a Code civil 1382, 1383, az osztrák ÁOptk 1295- paragrafusait.

⁸ Ld. pl. Henri et Léon Mazeaud, Jean Mazeaud, Leçons de droit civil, tome deuxième, Obligations, théorie générale, biens, droit de propriété, Édition Montchrestien, Paris, 1962, 331-334. old. Cour de cassation, Civ. 11. Janv. 1922, S. 1924. 1. 105.

⁹ Ld. erről, a magyar és a német jogra nézve, Fuglinszky Ádám, Kártérítési jog, HVG Orac, Budapest, 2015, 63. old. Ld. továbbá a Code civil 1382, 1383, az osztrák OÁptk 1295. paragrafusát, melyek nem adnak egyértelmű választ a kumulációs kérdésre. Ám mindkét kódex, generálklauzula módján, arról szól, hogy a károsultat, akár szerződésszegésből, akár deliktumból származik a kára, kártalanítani kell. Szerződésszegésből, veszélyes üzemi felelősség esetén adódhatnak, különböző, „deliktuális” és „szerződési” forrású, egymással tényszerűen kapcsolatban álló károk. A magyar Ptk-ban a deliktuális felelősségre vonatkozó, általános érvénnyel előírányzott *előreláthatósági klauzula* korlátozza a károkozó felelősségét. Ugyanis a Ptk. 6:521. paragrafusa értelmében, nem állapítható meg az okozati összefüggés azzal a kárral kapcsolatban, amelyet a károkozó nem látott előre és nem is kellett előre látnia. Ez vitatható, mivel a károkozó felelősségének csökkentéséhez vezető rendelkezésnek tűnik, mivel a felelősségre vonás a károkozó szubjektív körülményeit, előreláthatósági képességét helyezi előtérbe. Így a károkozó „könnyedén” kimentheti magát azzal, hogy cselekményének, vagy mulasztásának idején nem volt képes, vagy nem volt köteles előre látni a kárt. A károsult fokozott oltalmának szüksége fényében és a károkozó indokolt érdekeinek oltalma céljából, feltehető a kérdés, hogy nem lett volna-e elegendő a klasszikus kimentő okok és az okozatosságánál a természetes és jogi okkiválasztó elv mellett maradni, az előreláthatósági klauzula mellőzésével?

¹⁰ Ld. pl. Koziol-Welser, Bürgerliches Recht, Band I: Koziol, Allgemeiner Teil, Sachenrecht, Familienrecht, 12. Auflage, Manz Verlag, Wien, 2002, 304. old.

a természetjog forrásai az *emberi jogokban* fogalmazódik meg. Ezekhez tartozik az élethez való jog, az emberi méltósághoz való jog, a személyes szféra (pl. lakás, korrespondencia) és egyéb, joggal is oltalmazott titoktartás tiszteletben tartásához való jog, a szabadsághoz való jog, az ember testi épségéhez és egészségéhez való jog, a családi élet sérthetlenségéhez való jog, a gyermekek és az időskorúak különleges oltalmához, továbbá a lelkiismereti szabadsághoz való jog. A természetes jog e polgári jogi jogfelfogás értelmében tehát az emberi jogalkotás műve, emberi értékrend.

A modern *természetjogi (emberi jogi) doktrína* elfogadja az *egyéni* és *kollektív* emberi jogok békés érvényesítését, a demokratikus jogrend keretében. Ezen alapvető, természetes jogok, legtöbbször a modern polgári jogalkotásban is érvényesülő jogok. E természetes (emberi) jogok megsértése, megghiúsulásának esetén, a jogában korlátozott, akadályozott személynek (joggal védett természetes, de alanyi jogként is értelmezhető) jogában áll, jogosultságának érvényesítése céljából, a *bírói úthoz* fordulni, azaz bírósági oltalmat igényelni.¹¹

Egyfajta „természetes” jognak számít az az eset is, amikor a hatályos törvényi jogszabály a szabályozást „átengedi” a *szakmai*, vagy *hivatási* (mérnöki, orvosi) szabályoknak. Ez elsősorban a polgári jogra jellemző, pontosabban a kötelmi jog különleges kárfelelősségi szabályaira (pl. orvosi felelősség). Így pl. a hatályos magyar EÜ (Egészségügyi) törvény¹² az *orvos* (egészségügyi intézmény, klinika) beteg iránti kártérítési felelősséget arra az esetre irányozza elő, amikor a *diagnózis* megállapítása és a *gyógykezelés* folyamán *eltér* az orvosi hivatás, *szakma szabályaitól* és ezáltal a betegnek *egészségében* kárt okozott (pl. mozgásképtelenné és munkaképtelenné vált). A kártérítési kötelezettség annak következtében is beállhat, hogy az orvos *betegtájékoztatási* kötelezettségét nem tartja be, a beavatkozás kockázatairól nem nyújt teljes információt, műtét esetén az orvosi szabályokat (Protokollt) nem tartja be, stb.¹³

Ilyen a *mérnöki* továbbá *építészeti* és *karbantartási* felelősség is, az épület omlása esetén előidézett kárért, amikor a kár azért következett be, mert az épület tervezésekor, kivitelezésekor a tervező, kivitelező és karbantartó nem tartotta be a mérnöki statikai szabályokat, az építkezési is karbantartási szakmai szabályokat, egyfajta szakmai „törvényszerűségeket.” Ha a kár nem a tulajdonos karbantartási mulasztásából,¹⁴ hanem a tervezési és kivitelezési szakmai szabályok be nem tartásából következett be, akkor a tervező és a kivitelező a felelős az okozott épületkáráért, az okozási elv alapján. Ilyenkor a vétkesség, azaz a szubjektív felrőhatóság nélküli *veszélyes üzemi* (tárgyi) felelősség szabályai érvényesíthetők, amennyiben az épület helyzeténél, állapotánál, jellegzetességeinél fogva, fokozott kárveszélyes dolognak minősült.

A kártérítési felelősség körében a „természetes törvények” részbeni inkorporációjára az alapvető felelősségi feltétel, az *okozatosság* tekintetében is sor került. Ugyanis főszabályként az a felelős, aki jogellenes magatartásával (cselekményével, vagy cselekvési kötelezettség mulasztásával) okozta a kárt.¹⁵ Az „okot” a (magyar) Ptk. nem definiálja, de nem határozza meg más Ptk. sem. Ezt a Ptk-k a „természetes okságra” bízák. Ez pedig nem más, legalábbis

¹¹ Ld., az új Ptk, 1:6. paragrafusát. In: Ptk, Patrocínium, Budapest, 2015, 17. old.

¹² Ld. pl., 1997. évi LIV. törvény (Eütv.) 13. paragrafusát. Ld. pl. *Dósa Ágnes*, Az orvos kártérítési felelőssége, 2. átdolgozott kiadás, HVG/ORAC, Budapest, 2010, 104, 204., 209. old.

¹³ Ld. József Szalma, Haftung für Rat, Auskunft und Gutachten im ungarischem Recht, Wirtschaft und Recht im Osteuropa (WiRO), München, 2016/3. szám, 65-70. old. (tanulmány); József Szalma, Haftung für Rat, Auskunft und Gutachten nach serbischem Recht, in: Haftung bei Wertpapierässerung, Teil 1: Rat und Auskunft als Grundlage der Haftung bei der Verässerung von Wertpapieren nach dem Recht der CEE-Staaten, mit Beiträgen zur Haftung von Ratungagenturen, szerk. Prof. Dr. Dr. Hc. Rudolf Welser, Manz'sche Verlags- und Universitätsbuchhandlung, Wien, 2016 (könyvrészlet – nemzetközi tematikus tudományos konferenciáról szóló kötetben).

¹⁴ Ld. az új Ptk 6:560. paragrafusának (1) bekezdését. In: Ptk, Patrocínium, Budapest, 2015, 310. old.

¹⁵ Ld., az új Ptk, 6:529, 6:521. paragrafusait, in: Polgári törvénykönyv, Patrocínium, Budapest, 304. old.

a feltételek egyenrangúságának elmélete (John Stuart Mill, Traeger) szerint, de a jogi mércéket is figyelembe vevő okkiválasztó doktrína (a német jogban: Wolf, Buri, Mommsen, Windscheid, Max Rümelin, a francia jogban: René Savatier, a svájci jogban: Theo Guhl, a magyar jogban: Marton Géza) szerint is, mint az a feltétel, mely nélkül a kár nem következett volna be, amely azonban közvetlen, döntő, megfelelő, tipikus, valós és nem hipotetikus ok kell legyen.¹⁶ Pl. autóbalesetnél a gyorsajtás; piros lámpajelzés időpontjában; zebrán való áthaladás és nem valamilyen múltban távollevő ok, mint az autóvezető születése. Ok ugyan az utóbbi is, mert ha a baleset okozója anno nem születik meg, nem is okozhatott volna kárt, de jogilag irreleváns. Az okozatosság jogi szerepe kettős: egyfelől rámutat a kárfelelős személyére, alanyára másfelől felelősség-mérték meghatározó. Ugyanis a kárért az tartozik felelősséggel, aki okozta, és csupán azért a kárért, amely jogellenes magatartásából, mulasztásából következett.

Vannak továbbá a jogtudománynak és a jogalkotásnak általánosan elfogadott szabályai, melyek nélkül nem képzelhető el az *ésszerű* jog. (Vernunftrecht). Így pl. hosszú idők során kialakult jogász *tapasztalat, tudás* hozta létre az értékpapírjogban a forgatmányt, mint a névre szóló értékpapír átruházásának egyik jogintézményét, eszközét. Ennek ellenében történő szabályozás, ennek a jogintézménynek jogrendből való önkényes kiiktatása - ellentétben állna az általánosan elfogadott „jogi törvényszerűségekkel”, hiszen a jogi tapasztalat az értékpapírok főszabály szerinti szabad forgalmazását tartja jogi és gazdasági értéknek. A forgatmány kiiktatása a jogrendből, ennek az értéknek, tapasztalatnak a tagadására kerülne sor. A jog, a jogalkotó ugyan előírhatja, hogy a „fehér” az „fekete”, de ez a józan ésszel ellentétes lenne és ennél fogva senki sem hinné el, hogy a fekete az fehér.

A viszonylag újabb és a legújabb magyar jogirodalom nemcsak a természeti, hanem a *társadalmi törvényszerűségeknek* megfelelő törvényeket tartja helyes és jó jognak, jogalkotásnak, vagyis azt a jogot, törvényt, mely megfelel a társadalom objektív törvényszerűségeinek és az ember szocializált természetéből fakadó elvárásnak.¹⁷ Így a klasszikus csőd- és felszámolási jog, a vállalkozás fizetéseképtelenségének feloldását abban látta, hogy a felszámolás során a hitelezők a megmaradt vagyonból - a tartozás és e vagyon arányában nyerjenek (*részleges*) kielégítést. A modern inszolvenca jog (Insolvenzordnung) ezzel szemben, az eladósodott vállalkozást, melynél az eladósodás előfordulón fikatív, vagy kerülő jellegű (*agere in fraudem legis et partis*) és ily módon a hitelezők követelésének, joggal védett érdekeinek kijátszását célozza meg, előírja a hitelezői és bírói beavatkozás útján történő fakultatív szanálást, annak érdekében, hogy a vállalkozás gazdasági talpra állítása révén tartozásait *teljes egészében* teljesítse.¹⁸

A modern polgári jogban egyfajta „természetes jogként” nevesíthetők a *természetes kötelek* is. (naturalis obligatio).¹⁹ Ezek olyan kötelek, amelyek valamely törvénnyel előírt oknál

¹⁶ Ld. pl., *Szalma* József, Okozatosság és polgári jogi felelősség, Novotni Alapítvány a Magánjog Fejlesztéséért, Miskolc, 2000, 25., 56. old.

¹⁷ Ld. pl. *Peschka* Vilmos, a társadalmi folyamatok és a jogalkotási folyamat összefüggéseinek néhány problémája, *Állam és Jogtudomány*, 6/1963, 174. old. és a köv. *Ibid*, A jog sajátossága, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987 és Appendix, 1989., továbbá *ibid*, Jog és érték, *Állam és Jogtudomány*, 4/1964, *ibid*, Érték és kategóriák a jogalkotásban, *Jogtudományi Közlöny*, 4/1981 sz. Ld. továbbá, *Prugberger* Tamás A jogi normák a természeti és társadalmi törvényszerűségek összefüggésrendszerében, in: *Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Juridica*, Tomus XXXI/I.

¹⁸ Ld. az 1991. évi (többször módosított) XLIX. törvényt a csődeljárásról és a felszámolási eljárásról, azaz ennek 1. paragrafus (1)-(3) bekezdéseit, 24. paragrafusának (1)-(7) bekezdéseit, továbbá 25-27. paragrafusait. In: *Csődeljárásról és felszámolási eljárásról szóló törvény*, Patrocínium, Budapest, 2014, 7., 32-44. old.

¹⁹ Ld. pl. *Gaius*: naturalis obligatio servii, *Digestae*, 3; *Cornioley* Pierre, *Naturalis obligatio*, *Essai sur l'origin et l'évolution de la notion en droit Romain*, thèse, Genève, 1964, 2. old.; *Mazeud*, Henri et Léon, Jean François *Chqbq*; *Leçons de droit civil*, 10. édition par François Chqbq, Montchrestien, Pqris; 1991, 471. old.; *Savatier*, René, *Des effets et des sanctions du devoir moral*, thèse Poitiers, 1915; *Gobert*, Michelle, *Essai sur le role de l'obligation naturelle*, thèse, Paris, 1956; *Savigny*, *Obligationenrecht*, Berlin, 1851, I. kötet, 23. old.;

fogva (pl. elévülés) elveszítették bírósági úton történő érvényesíthetőségüket. Azért természetes kötelek, mert önkéntes teljesítésük esetén jogi úton nem követelhetők vissza, jogalap nélküli gazdagodásra (condictio indebiti) való hivatkozással. Az *elévülési* határidő (melyet az egyes kötelemfakasztó forrásokra nézve az anyagi jog szabályoz) elmúltával létrejöhet a természetes kötelek, míg a *jogvesztő* határidő (melynek forrása az eljárási jog, pl. fellebbezési határidő) múltával nem, mivel utóbbi esetben megszűnik a nemcsak az eljárási jogi kereseti kérelem, hanem az anyagi jogi (természetes) igény is. Jogvesztő határidő nem szakadhat meg, míg az elévülési határidő igen (pl. jog határidőn belüli gyakorlása).

II.

A jogállamiság, mint a természetes és szerzett alanyi jogosultságok érvényesítésének feltétele - a hatalomági megosztás; a törvények alkotmányossági kontrollja; az államigazgatási jogi aktusok törvényességének bírósági kontrollja; a törvény visszaható hatályának tilalma; a jogállamiság és a politikai államiság diskurzus -

A természetjog elméleti forrásai, fragmentumai megtalálhatók a rómaiak által is (Cicero) értelmezett görög filozófiában. Ezekben az eszmei állam, a demokrácia és *hatalomkorlátozás* korabeli kontextusában jelenik meg a természetjog.²⁰

A polgári korszaktól kezdődően azonban a hatalomkorlátozást egyfelől a törvények alkotmánnyal való összhangját az alkotmányossági kontroll, másfelől hatalommegosztás szabta meg.

A törvényeknek ugyanis összhangban kell állniuk a legfelsőbb, a jogforrások csúcsán levő, azaz szubordinált jogi aktussal, vagyis az Alkotmánnyal (Alaptörvénnyel), melynek egyik rendeltetése, hogy biztosítja az állampolgárok alapvető jogait. Az összhangot az alkotmánybírósági tevékenység biztosítja, mely rendszerint megkeresésre hoz döntést. A hatályos magyar jogban az Alkotmánybíróság a törvény hatálybalépését megelőző kötelező előzetes és fakultatív utólagos alkotmányossági kontrollt valósít meg. E megoldás, habár nem egyedülálló, kissé mintha ellent mondana a hatalomági megosztásnak. Ugyanis, amennyiben a törvény hatálybalépése előtt az alkotmánybíróság kötelező alkotmányossági kontrollt végez, bele avatkozik, igaz, negatív módon, a törvényhozásba. Másfelől, amennyiben ez az előzetes kontroll teljes, és a meghozandó törvény egészére vonatkozik, szinte kizárja az utólagos kontrollt, vagyis azt, hogy az utólagos alkotmányossági indítványozásra felhatalmazottak jogosan igényelhesék a kontrollt. Ugyanis az előzetes kontroll ezt már egyszer elvégezte. A jogban pedig általánosan elfogadott szabály a ne bis in idem elve. Más kérdés, ha az előzetes kontroll részlegesnek mutatkozott, ilyenkor helye lehet az utólagos kontrollnak. Helyesebbnek tartom csupán az utólagos alkotmányossági kontrollt. A törvény alkotmánnyal való összhangjának kontrollja nem téveszthető össze az alkotmányjogi panasszal, mely egyéni jogsértések ügyében való alkotmánybírósági eljárás és a törvény alkotmányellenes alkalmazása esetében esedékes. Az alkotmánybíróság tulajdonképpen nem bíróság, mert nem egyedi alanyi jogsértésekkel és jogalkalmazással, azaz ítélezéssel foglalkozik, mint a bíróság, hanem csupán a törvény alkotmánnyal való összhangját vizsgálja.

Kling-Müller, Fritz, Die Lehre von den natürlichen Verbindlichkeiten, Berlin, 1905; *Suman*, Antonio, L'obligatione naturale del pupillo in diritto romano, II. Filangieri, XXXIX, 1914, 321. old; *George Ripert*, Le règle moral dans les obligations civiles; Paris, 1927. I. no. 6; *Szalma* József, Pojam i izvršenje naturalnih obligacija (A természetes kötelek fogalma és teljesítése), Pravni život, Belgrád, 1983/12. Sz. 1279-1294.

²⁰ Ld. pl. *Andrási Dorottya*, A törvények szellemisége és természete Cicero de legibusában, in: „Unius rei”, Tanulmányok a római jog és továbbélése köréből, szerk. P. Szabó Béla-ÚjváriEmese, Debreceni Egyetem, Marton Géza Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, Debrecen, 2014, 5-22. old.

Nem utolsósorban jelentős az emberi méltóság oltalma céljából előirányzott *ombudsman* (Országgyűlési biztos) intézménye. Az ombudsman sem ítélkezik, de a panaszosok egyéni és kollektív jogainak megsértése ügyében foglal állást. Álláspontjának közzé tétele jelentősen befolyásolja befolyásolhatja) a közéletet, a jogalkotást és az emberi jogok érvényesítésével kapcsolatos közfelfogást. A jogintézmény eredendően és elsőként Svédországban került alkalmazásra. Később jutott kifejezésre Európa többi országaiban. Így Magyarországon a rendszerváltás után.

A hatalomkorlátozás a modern polgári korszaktól kezdődően az egyes *hatalmi ágak egymástól való elválasztását* és függetlenségét jelentik. Így a **Parlament (Országgyűlés)** kizárólagos *jogalkotói* hatalommal rendelkezik. A **bíróság** pedig kizárólagos *jogalkalmazási* hatalommal. A bíróság tehát nem bírhat jogalkotási hatalommal. Ő azonban független kell legyen, őt csupán a törvény szava és „szelleme” (rendelgetése) kötelezi. A *bírói függetlenség* a jogállamban azt jelenti, hogy a bíróság nem ítélkezhet felsőbb utasításra. A bírói jogalkalmazói tevékenység jogállamisági követelménye továbbá a *pártatlanság*. Nemkülönb, a polgári peres eljárásban, a bíróság a felek *perrel való szabad rendelkezésének* elve alapján²¹ a kereseti kérelemről a kérelemhez kötöttség elvének tiszteltben tartásával, arról dönt, hogy a kereseti kérelem útján perbe vitt jogosultság alapos-e és ennek alapján, marasztaló vagy elutasító határozatot hoz, vagy amennyiben a kérelem jog fennforgásáról szóló megállapítást igényel, vagy jogmódosítást, akkor megállapító, vagy jogalakító ítéletet hoz. Ennél fogva a polgári peres eljárásban, összhangban a materiális jog *mellérendelési* elvével, a felek perjogi szempontból is egyenrangúak. A harmadik hatalmi ág, a közigazgatási, a jogállamban csupán a törvény végrehajtásának feltételeit biztosíthatja, a törvénnyel szavatolt jogosultságokon kívül új jogosultságokat nem hozhat létre és korábban törvény alapján szeretteket nem szüntethet meg. Az a tény, hogy a **közigazgatási eljárásban** a *felérendési* elv érvényesül, egyfelől az eljáró szerv és az állampolgár, másfelől az eljáró szerv és a felettes szerv között, - a polgári korszaktól kezdődően, az egyensúly és a jogállamiság biztosítása céljából, létre hozta a közigazgatási jogerős egyedi jogi aktusok (végzések) bírósági ellenőrzését a *közigazgatási per* útján. Ennek a pernek a célja a közigazgatási jogerős végzések *törvényességének bírói kontrolja*. E kontroll a *szubordinációs elvvel való visszaélés* esetében a közigazgatási aktus törvényességét vizsgálja, a végzéssel sérelmezett állampolgár indítványára, vagy adott esetben, közérdeksérelem esetén ügyészi indítványozásra. A közigazgatás, mint hatalmi ág, a törvények megvalósításának feltételeit biztosítják. A jogállamban a törvény adta jogokat az államigazgatási aktusok nem szüntethetik meg.

A modern polgári korszak európai törvényhozásának jogállamiságot erősítő további vívmánya a *szerezett alanyi jogok* tiszteletben tartása, vagyis az a szabály, amelynek értelmében a korábbi törvény szerint szerzett alanyi jogosultságok az új törvénnyel nem szüntethetők meg. Ennek célja a jogállamiságra jellemző jogbiztonság követelménye. Ugyanakkor a *jogbiztonságot*, mely szintén a modern kori európai jogfelfogás szerinti jogállamiságra jellemző, - egyaránt szolgálja az új törvény visszaható hatályának tilalma. Más szóval, a jogállamban az új törvénynek nincs *visszaható hatálya* és csupán jövőbeni jogviszonyokra alkalmazható (*jövőbeni hatály*).

A *jogállamiság* szemben áll a „*politikai államiséggel*” melyre jellemző a bíróságok közvetlen vagy közvetett, törvényi jogszabályoktól független, hatalmi utasíthatósága, az állampolgárok által korábban jogszerűen szerzett alanyi jogosultságainak új törvénnyel való tagadása, megszüntetése és ezzel együtt az új törvény visszaható hatálya. Más szóval a politikai államban a politikai vélemény a törvény és nem a parlamentben meghozott jogszabály. Ami ellentmond a természetes jogok, a jogbiztonság doktrínájának is.

²¹ Ld. pl. Szalma József, A rendelkezési elv az európai és a magyar polgári eljárásjogban, in: Lege et fide, ünnepi tanulmányok Szabó Imre 65. születésnapjára, Iurisperitus Kiadó, Szeged, 2016, 562-572. old.

Vannak továbbá a jogtudománynak és a jogalkotásnak általánosan elfogadott tapasztalati szabályai, melyek nélkül nem képzelhető el az *ésszerű, helyes és jó* jog, tehát a jogalkotás szakmai követelményei, beleértve a jogalkotásnál a jogalkotási célokkal és megvalósulásukkal kapcsolatos *hatásvizsgálat*. Magyar jogban ezt a 2010. évi jogalkotási törvény irányozza elő. A jogalkotási tapasztalat azt mutatja, hogy a jogi szabályozás nem lehet „önkényes”, vagyis figyelembe kell venni a szabályozási célt és a cél megvalósításának lehetséges és ésszerű eszközeit, kialakult jogintézményeit.

III.

Összefoglaló helyett

A természetes jog szintagmájának eredeti (még a római jogban fogant) jogi jelentéstartalma a méltányos, igazságos jog volt, ami a mai jogban is elfogadott jellemző. Hosszú fejlődésmenete során a természetes jog fogalmával kapcsolatos doktrína jogfejlesztő hozzájárulása alapján, tartalmának közelebbi meghatározása változott, mivel változtak azok az értékítéleti szempontok amelyek normatív tartalmukat megszabták.

A természetjog középkori meghatározása megkísérelte ennek univerzális, minden korra érvényes, azaz változatlan tartalmának feltárását. Werbőczy Tripartitumában a korabeli európai rendi kodifikációkra és a kánonjogra is tekintettel, a természetes jog alatt szupremált jogot értette (*divinae iuris*), mely felette áll az ember alkotta (tétéles) jognak, azaz alkalmazása tekintetében elsőbbsége, primátusa van a tétéles joggal szemben. Annak tekintetében, mi természetjog tartalma, Werbőczy a Mózes morális szabályait határozza meg.

A kánonjog egyik kiemelkedő késői középkori művelője, Aquinói Szt. Tamás, a polgári jogi szerződésekre nézve a *justum praetium*ot szabta meg a természetes jog zsinórmértékéül, meghatározván, hogy az adásvételi ár igazságos kell legyen, vagyis a piaci ártól szembetűnően ne térhessen el. Az ő morális teológiájából következett az uzoratilalom, vagyis hitelnél a túlméretezett kamatláb, mely a hitelezett kiszolgáltatott, függő helyzetével, tudatlanságával vagy könnyelműségével való visszaélés következtében nyert a szerződésben helyet.

A polgári korszakban, mely meghirdette az állampolgárok törvény előtti jogegyenlőségét, a polgári törvénykönyvek (*Code Civil*, 1804, *Osztrák Általános Polgári Törvénykönyv*, 1811, stb.) számos esetben beemelték a törvénybe, pontosították az addig főszabályként íratlan természetes jogosultságokat és megsértésük esetén a szankciókat, azaz jogkövetkezményeket (pl. felén túli sérelem és uzoratilalom a visszterhes szerződéseknél, e szerződések megtámadhatósága, vagy semmissége útján).

A XX. század során alakultak ki a természetjog újabb folyamányai, az emberi és állampolgári jogok. Ezek közé tartozik elsősorban az élethez és a szabadsághoz való jog. Ennek köszönve ma már Európában és Magyarországon, a halálos ítélet meghozatala akár valamely súlyos bűncselekmény elkövetése esetében is tilos. Ugyanakkor a büntető törvénykönyvekben az inkriminációs módszer tekintetében helyet foglalt a *nullum crimen sine lege* elve, mely szerint senki sem büntethető olyan cselekményért vagy mulasztásért, mely az elkövetés időpontjában a Btk. különleges részében nem volt előirányozva, mint bűncselekmény és nem volt szankcionálva. A bűncselekmények inkriminációja (előirányzata) nem történhet meg generálklauzulák alapján, hanem pontos leírás útján. Téves büntetőjogi marasztalás esetén (ártatlan elítélése) pedig a modern polgári törvényhozás a méltatlanul elítélt erkölcsi rehabilitálása mellett, számára az erkölcsi (nem vagyoni, v. sérelemdíj útján történő) és vagyoni kártérítést is előirányoz. Mégpedig, végső soron az állam terhére, annak alapján, hogy szerve marasztaló ítéletében jogellenes szabadságfosztáshoz vezetett.

Kialakultak a személyiségi jogok oltalmát szolgáló jogszabályok. A személyiségi jogosultságok olyan jogosultságok, melyek a személyiséghez tapadóak és forgalom kívül állnak (mint az emberi méltósághoz való jog, a személyi szférának tiszteletben tartásához való jog, a szellemi alkotások joga, a lelkiismereti szabadsághoz való jog, testi épséghez és egészséghez való jog, stb.). A személyiségi jogok zöme az alapjogok közé tartoznak. Az alapjogok alatt a modern alkotmányjogi doktrína olyan jogosultságokat ért, melyeket közvetlenül az alaptörvény szabályoz, és amelyet a törvény nem szüntethet meg. Az emberi jogok körébe tartoznak a kisebbségoltalmi egyéni és kollektív jogosultságok, figyelemmel az Európai nemzeti kisebbségoltalmi, továbbá Nyelvi jogokról szóló európai Charták, mint minimális jogok körét ajánló jogszabályok.

A modern polgári jogi jogalkotás eredményeinek, ma már természetes jognak számítóan, tudható be a hatalmi ágak egymástól való rendeltetésük illetékességük szerinti elválása, a szerzett jogok oltalma, a törvények visszaható hatályának tilalma és jövőbeni hatálya, a törvények alkotmányossági kontrollja, a jogerős államigazgatási, vagy közigazgatási aktusok törvényességének bírósági kontrollja, az állampolgári jogok gyakorlásával kapcsolatos visszaélő jelenségekre rámutató Országgyűlés biztos (ombudsman) intézménye. Mindezek, többek között, a jogállamiság biztosítása feltételeiként is minősíthetőek.